

REGIMANTAS TAMOŠAITIS

Intriguojanti ideologinės kontrolės istorija

Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškiniai ir sąvokos, sudarė Algis Kalėda, Rimantas Kmita, Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019. – 559 p., ISBN 978-609-425-246-4

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto kolektyvinė monografija, skirta sovietmečio lietuvių literatūros studijoms, yra fundamentalus, ypatingos reikšmės leidinys, aprėpiantis praėjusios epochos literatūros procesą su visais kontekstais: socialiniu, politiniu, istoriniu, ideologiniu ir pan. Šiam prasmingam darbui buvo sutelktos didelės lietuvių literatūros ir kultūros tyrinėtojų pajėgos, įtraukti žymiausi vardai. Visi monografijos autoriai tyrinėjamą laikotarpį žino ne tik kaip atitrauktą teorinių apmąstymų objektą, bet yra jį išgyvenę tiesiogiai, todėl, reikia manyti, suvokia jį kaip savo gyvenimo dalį. Jau vien dėl šios priežasties veikalas bus svarbus ne tik mūsų literatūros istorijai, juo galės pasikliauti ir kitų šalių tyrinėtojai, kurie domėsis sovietinio periodo realijomis.

Sudarytojai bei autoriai turėjo ambicijos aprėpti visą sovietmečio periodą, siekė nušviesti visus jo aspektus, todėl galima numanyti, kad viena sunkiausių užduočių monografijos kūrėjams buvo būtinybė suformuluoti leidinio temas, apibrėžti tyrimo objektus, struktūruoti visą temų įvairovę. Nes sovietmetis mūsų, o ypač naujosios kartos, sąmonėje yra gana amorfiškas, beveik mitologinis darinys, kuris turi tiek daug pavidalų, kad nepasiduoda racionaliai refleksijai. Ši epocha mūsų sąmonėje yra tiek deformuota, iškreipta trauminių patirčių ir individualios asmeninės idiosinkrazijos, kad jos rekonstrukcija iš tikrųjų reikalauja sutelktinių pajėgų ir tinkamų metodologinių instrumentų. Kaip žinia, kiekvienas metodologinis instrumentas keičia pažinimo objektą, todėl ir metodologijomis šiuo atveju pasikliauti negalima, nes kuri nors dominuojanti metodologinė nuostata užgožtų tiriamąjį objektą ir veikalas taptų akademinės mados, vieno ar kito teorinio diskurso eksponavimu. Tokia metodologiškai centruota monografija greitai virstų istoriniu reiškiniu, jos vertė būtų sąlygiška ir nykstanti, kaip jau

yra atsitikę su kai kuriais bandymais aprašyti ir įvertinti mūsų sovietinės kultūros paveldą. Monografija imponuoja atsisakymu įmantresnių teorinių projekcijų bei vienokio ar kitokio akademinio žargono, postkolonijinės ar traumatologinės leksikos, tyrimas yra pabrėžtinai dalykiškas, konkretus, tiesiog istorinis, socio-kultūrinis, faktografinis buvusios realybės aprašinėjimas, nepasiduodant pagundai kilti iki kokių nors filosofinių ar šiaip konceptualių apibendrinimų.

Šiuo požiūriu pamokantis yra kolektyvinis 1994 m. leidinys, taip pat žymių mūsų literatūrologų straipsnių rinkinys *XX amžiaus lietuvių literatūra*. Jis tiesiog dvelkia istoriniu optimizmu, jame lengvai atsisveikinama su stagnacijos epocha ir viltingai dairomasi naujų, perspektyvių temų, sovietmetį paliekant praeičiai kaip kažkokį politinį kataklizmą ar nesusipratimą civilizacijos raidoje. Bet pasirodo, kad sovietmetis nėra tik istorija, valdžia ir priešiška ideologija, – sovietmetis yra kažkas daugiau nei vienos kartos lemtis, šis tautos gyvenimo tarpsnis turi savo gelmę, savo logiką, dinamiką bei inerciją, kuri atgimsta naujais pavidalais ir nepaleidžia ne tik mūsų gyvenimo, bet kažką veikia ir naują kartą.

Nuo 1994 m. praėjo geras laiko tarpsnis, ir ši distancija leidžia rimčiau ir atidžiau išžiūrėti į sovietinio laiko dramą, jos kūrėjus, ideologus ir tiesiog įkaičius, kokių buvo beveik visa tauta.

Reikia konstatuoti faktą, kad iki šios knygos pasirodymo dar neturėjome tokio nuoseklaus, sistemingo, detalaus sovietinės epochos tyrinėjimo. Monografijoje gausu faktografinės medžiagos, įvairiausių to meto kūrybinio, socialinio, politinio gyvenimo pjūvių, ir visas šis žinių masyvas atveria kelius tolesniems teoriniams apmąstymams, leidžia išvengti spekulatyvaus ir subjektyvaus požiūrio į mūsų praeitį, koks paprastai dominuodavo mūsų knygoje. Sovietmečio tema tarsi savaime užduodavo retorinį toną, nes, kaip jau minėta, toji epocha yra daugiaveidis ir kartu amorfiškas reiškiny.

Naujoje monografijoje tas amorfiškumas įveiktas, o joje sutelktos medžiagos kreiptų jau į aukštesnio lygmens apmąstymus. Juk sovietmetis – unikali ne tik Lietuvos, bet ir visos Vakarų civilizacijos patirtis. Tai didysis humanizmo tradicijos lūžis, po kurio mūsų pasaulis iki šiol negali atsigauti, kurio neįmanoma apeiti. Tai tokia praeitis, su kuria nėra atsisveikinama, kuri lieka kaip giluminės trauminės patirtys, kaip kažkas tokio, kas deformuoja žmogiškųjų santykių erdvę.

Monografijoje svarbiausia ne teoriniai metodologiniai orientyrai, bet konsensuso principas. Stebėtiną gebėjimą suderinti visų autorių teorines prieigas, apriorines nuostatas ir pasiekti kažkokį reflektuojančios minties unisoną laikytu-

me veikalo privalumu: skaitant knygos dalis sunku tekste atpažinti juos rašiusių jų individualybę, nes visą tekstą valdo ne rašantieji asmenys¹ su savo nuostatomis, bet pats tyrinėjimo objektas, – ne tik literatūra, bet ir literatūros ir politikos sąveika, politinio reglamentavimo rėmai bei bandymai plėsti režimo ribas.

Knyga padalinta į keturias temines dalis: „Periodai“, „Direktyvos“, „Alternatyvos ir mimikrijos“ ir „Laukas“. Tokia veikalo struktūra yra nuosekli ir logiška, nors dalių pavadinimai tos logikos tiesiogiai ir neatspindi, ji išryškėja tik įsigilinus į veikalo visumą. Monografijos struktūra paremta diachronijos principu, reiškiniai atskleidžiami nuosekliai, kaip istorinė raida, ir tai palengvina viso objekto – sovietmečio kultūros – suvokimą.

Pirmoji dalis „Periodai“ yra chronologinis monografijos pagrindas, sovietinės epochos periodizacija, skirta sovietmečio epochos etapams atskirti, išskirti, apibrėžti. Tai Stalinizmo, Atlydžio, Stagnacijos ir Atgimimo etapai, kiekvienas turintys savo logikas bei savo dramatiškumą. Ši dalis parodo, kad sovietmetis nėra kažkokia homologinė gyvenimo masė, kaip atrodo į praeitį besidairančiam subjektyviam protui; tai gana skirtingi ideologiniai režimai, formavę įvairias kūrybinio ir socialinio gyvenimo formas. Ši dalis leidžia įveikti stereotipinius sovietmečio įsivaizdavimus, nes paprastai mums aptariamasis istorinis periodas atrodo vientisas ir vienodas, todėl toks vaizdinys yra klaidinantis. Sovietinė epocha daug kam atrodo tarsi koks mitinis pasaulis, nekintančių reikšmių bei griežtų taisyklių kosmosas, visas nykiai vienodas, kaip ir komunistų partijos suvažiavimų programos. Tačiau iš tikrųjų XX a. II pusė Lietuvoje – dinamiškas ir smarkiai kintantis laikas. Jo pradžia, Imeldos Vedrickaitės-Frukacz aprašytas stalinizmo laikas, yra tragiškiausias ir pareikalavęs daugiausia aukų. Pokario dramos, represijos, Lietuvos ūkio destrukcija, inteligentijos ideologinis prievartavimas ar tiesiog naikinimas, brutalus kūrėjų gniuždymas – visa tai tekste yra pakankamai dokumentuota ir nuosekliai sujungta su didžiąja Sovietų sąjungos politika bei Kremliaus direktyvomis. Iš čia kyla ir esminiai to meto kūrybinio proceso veiksniai, beveik tiesiogiai susiję su gyvybiniu išlikimo instinktu. „Okupacijos sąlygomis kurta literatūra radosi iš represijų baimės [...]. Baimė ir galios geismas tapo pagrindiniu naujos rašytojų kartos kūrybiniu stimulu.“

1 Autorių kolektyvas yra įspūdingas, trylika gerai žinomų literatūros mokslininkų: Elena Bailytė, Gintarė Bernotienė, Solveiga Daugirdaitė, Loreta Jakonytė, Aušra Jurgutienė, Algis Kalėda, Rimantas Kmita, Loreta Mačianskaitė, Donata Mitaitė, Dalia Satkauskytė, Jūratė Sprindytė, Aurimas Švedas, Imelda Vedrickaitė-Frukacz.

(p. 32). Nelikus žodžio laisvės, liko prigimtinis, natūralus kūrybos poreikis, tačiau jis buvo smarkiai suvaržytas, deformuotas.

Stalinizmo periodas sovietmečio epochoje buvo ryškus kaip esminio apsisprendimo laikas, supriešinęs ir padalijęs visuomenę į dvi nesutaikomas stovyklas. Stalinizmo represinis ir ideologinis smūgis sukūrė ypatingą kokybę – apsimetinėjimą ir prisitaikėliškumą, kuri yra bene esmingiausia sovietinio žmogaus ypatybė ir kurios recidyvų galime aptikti ir šiandien. „Rašytojai pastangas nukreipė į kompromisą su okupacine valdžia ir jos diktuojama pseudorealistine raiška, kurios pagrindiniu tikslu tapo utopinės komunizmo vizijos įkūnijimas tekste, grįstas valdžios neklystamumo (šventumo) mitu, kolektyvizmo morale, pasiaukojimo komunizmo statybai heroika.“ (p. 32).

Elenos Baliutytės aprašytas Atlydis yra bene keisčiausias sovietinės epochos periodas. Manytume, kad jis ideologiškai yra ir klastingiausias, nes, pasmerkus Stalino kultą, daugelį privertė patikėti humanistiniu socializmo turiniu, komunistinę visuomenę matant kaip vienintelę žmonijos istorinės raidos perspektyvą. Stalinizmas buvo atviras nežmogiškumui, o chruščiovinis Atlydis žmones tiesiog sukvailino. Atlydžio laikotarpiu Sovietų sąjungoje ir Lietuvoje smarkiai suaktyvėjo kultūrinis gyvenimas, santykiai su užsieniu tapo šiek tiek laisvesni. Atlydis buvo ir optimistiškas laikotarpis, nes Komunistų partija 1961 m. ėmė pranašauti, kad po 20-ties metų šalyje bus sukurtas komunizmas, įgyvendinta didžioji socialinė utopija. Tuo metu išdrąsėjo ir kūrėjai: lietuvių literatūrinėje spaudoje atsirado daug naujų vardų, asmenybių.

Sovietų sąjungos „viduramžiai“ yra stagnacijos laikotarpis, aprašytas Jūratės Sprindytės. Tai 1964–1982 m. laikotarpis, kai valdė TSKP generalinis sekretorius Leonidas Brežnevas. Iliuzinis Atlydžio idealizmas tuo metu virto konformizmu, prisitaikymu, visuotiniu moraliniu nuosmūkiu, apsimetėlišku, veidmainišku gyvenimo būdu. Aukštieji komunizmo idealai neteko prasmės, jais buvo naudojamos dėl asmeninės gerovės, o pavyzdį rodė netgi prabangą mėgstantis aukščiausias šalies vadovas. Radosi didžiulis atotrūkis tarp komunistų partijos ir liaudies, nors oficialūs šūkiškai skelbė visiškai priešingai: „Partija ir liaudis vieninga“. Lemtingas šio periodo įvykis – Romo Kalantos auka 1972 m., išjudinusi visą Lietuvą, bet kartu pritraukusi ir represijų gausą. Sprindytė šį laikotarpį aprašo itin detalčiai, gretindama politinius įvykius su kūrybos gyvenimu, jungdama analitinį samprotavimą su konceptualiais apibendrinimais. Paradoksalu, tačiau sąstingio metais itin svarbi tapo literatūra, nes suvaržymo sąlygomis tai

buvo vienintelė visuomenės diskusijų vieta, beje, priversta susikurti ir savitą tiesos sakymo kalbą, metaforišką, ezopines kalbėjimo technikas. Tačiau nepaisant meninių pasiekimų (kad ir Juozo Baltušio *Sakmė apie Juzą*), rašytojams reikėjo parodyti, kad socialistinė santvarka yra vienintelė teisinga, o blogybės – dėl jų kalti atskiri asmenys. Anot Sprindytės, tokios pozicijos laikėsi oficioziniai autoriai: Juozas Baltušis, Vytautas Petkevičius, Alfonsas Bieliauskas, Mykolas Sluckis, Vytautas Bubnys, Jonas Avyžius.

Po Sovietų sąjungos griūties šalyje radosi chaosas: tai ir išlaisvėjusios visuomenės euforija, ir neregėtas eksperimentinio kūrybiškumo proveržis, ir sąskaitų suvedinėjimas bei savotiškas visuomenės naivumas, įsivaizduojant, kad su santvarkos pasikeitimu pasikeitė ir visuomenė, žmogus. Atgimimo laikotarpį aprašo Solveiga Daugirdaitė ir Loreta Mačianskaitė. Autorės adekvačiai perteikia to laikotarpio kūrybinius proveržius, socialinę energiją, parodo glaudų ryšį tarp tautinio visuomeninio judėjimo procesų (Lietuvos persitvarkymo, Atgimimo sąjūdžio) ir tarp meno kūrėjų. Konstatuojamas paradoksas, kad Atgimimo metu rašytojas ir iškilo, ir kartu jo aukšta idealistinė misija buvo sugriauta. Iškilo verslininkų kultūra ir politika, kuri pradėjo kritikuoti veltėdžius ir parazitus menininkus. Atgimimo pradžioje tautiškumas buvo išaukštintas, vėliau jis darėsi miglotas ir ėmė devaluotis, darėsi masinis reiškinys. Anot cituojamos Ramunės Marcinkevičiūtės, „kaip iš gausybės rago pasipylė į sceną žvakės, vaikeliai baltais marškinėliais ir tyrais balseliais, kryžiai, kryželiai, šventųjų atvaizdai, vėliavos, procesijos, giesmės, Sibiro kankinių atributika, atsidusimai ir pagraudenimai“. (p. 82).

Sovietmetis – tai pirmiausia politinės valdžios galios laikas. Ir antroji knygos dalis – „Direktyvos“ – yra savotiška to politinio kūno anatomija, valdžios bei valdymo organizmo struktūrinė sisteminė analizė. Tai ideologijos veikimo kryptys, politinės jėgos skverbimasis į visuomenės gyvenimą ir į žmogaus sąmonę. Dalis nuosekliai pradeda sovietmečio literatūros institucijų steigimo, jų veiklos bei galių aprašymu, toliau pereinant prie specifinės, labai svarbios sovietmečio temos – prie cenzūros institucijų bei veiklos. Rimantas Kmita šias abi temas tyrinėjo ne vienerius metus, jo analizė yra nuosekli ir tinkamai suglaudinta, išvengiant medžiagos pertekliaus. „Direktyvos“ išskleidžia sovietinės sistemos valdymo formas, ideologinės galios struktūras ir institucijas. Kmita skyriuose „Literatūros institucijos“ ir „Cenzūra“ analizuoja rašytojų gyvenimo ir veiklos organizavimo, valdymo bei kontrolės formas. Iš vienos pusės tai literatūros kūrimo ir sklaidos mechanizmai (redakcijos, leidyklos, televizija, teatras ir kt.), iš kitos – kontrolės bei cenzūros

aparatai: Glavlit, KP CK, KGB. Ir, žinoma, Rašytojų sąjungos vaidmuo ir narys-
tės ypatybės. Šioje dalyje taip pat gausu vardų, leidinių, datų, o taip pat – intrigų.
Tekstai itin informatyvūs ir įtraukiantys, tai lyg represinių struktūrų ir ideolo-
ginių mechanizmų anatomija. Aptarta rašytojo kontrolė, tampanti net savikont-
role. „Psichologinis spaudimas, baimės atmosfera, persekiojimo ir susidorojimo
galimybė stabdė rašytojo raišką nuo pat kūrybos pradžios.“ (p. 114); anoniminis
spaudimas sukuria tokią atmosferą, kad autorius „neraginas pats ima išbraukti
žodžius arba jų neparašo“ (cituojamas Marcelijus Martinaitis, p. 115).

Naujo, komunistinio žmogaus kūrimo direktyva ir cenzūravimo veiksnys
kuria ypatingą nelaisvos visuomenės fenomeną – vadinamąją naujakalbę, tam
tikrą valdžios sankcionuotą retoriką, susijusią ir su įvairių sistemai netinkamų
temų draudimu. Aušros Jurgutienės parašytas skyrius „Naujakalbė ir sovietiniai
tabu“ galbūt yra vienas esmingiausių sovietmečio fenomeną aiškinančių kny-
gos dalių. Nes sovietmetis kaip ideologija yra kryptingas sąmonės valdymas, o
sąmonė užvaldoma, masės „užburiamos“ pirmiausia per kalbą, todėl politinės
jėgos struktūrų santykis su kalba ir su literatūra yra pirmutinės svarbos.

Ideologinį lingvistinį reiškinį kaip kalbinę direktyvą aiškinanti Jurgutienė
konstatuoja paradoksą: revoliucija laisvino liaudį iš pavergimo, tuo pačiu ją įka-
lino realybėje ir kalboje, sąmonėje. Revoliucionieriai, kaip ir avangardistai, sie-
kė pakeisti konvencinę buržuazinę kalbą nauja revoliucine kalba. „Užkeikimų
klišėmis manipuluojanti naujakalbė žmogaus sąmonę hipnotizuodavo taip, kad
gyvenimo tikrovę jis suprastų ir vertintų pagal partijos nurodymus, kurios pa-
tikrinti buvo neįmanoma, todėl teliko jais tikėti.“ (p. 127). Naujakalbė iš esmės
nėra informatyvi kalba, jos funkcija performatyvi, skatinanti tikėti socializmo
pergale ir kapitalizmo degradacija, arba tik formalioji ritualinė, kai skaitant arba
kalbant nesigilinama į teksto turinį (p. 128). Naujakalbė sukuria ir ideologinių
kontrastų retoriką: supuvęs kapitalizmas ir šviesi komunizmo ateitis. Naujakalbė
skatina ir poetinės kūrybos eksperimentus, tačiau apskritai ji tėra tik politinis
žargonas. „Naujakalbė – tai uždaros, ribotos, fanatiškos ir nuolat su priešais
kovojančios sąmonės padarinys. Joje atsispindi [...] ideologiniame rezervate atsi-
dūrusios visuomenės būvis su išstobulintu kariavimu ir gynybiškumo žodynu. Ji
atsirado iš neapykantos klasiniam priešui ir buvo skirta šiai neapykantai ugdyti.
Todėl joje dominavo karinė leksika.“ (p. 130). Apskritai šis knygos skyrius,
aptariantis sąmonės, visuomenės, kalbos ir politinės galios santykius, yra filoso-
fiškiausias monografijoje, vertas atskiro aptarimo.

Toliau monografijoje sovietinės valdžios direktyvinis bei konstruktyvinis pobūdis aptariamasis per įvairias poveikio kūrėjams, privalomas kūrybos temas, ideologizuotos metodologijos – socrealizmo kaip meninio metodo – reikalavimus ir pan. Apie lojalių sistemai autorių skatinimą straipsnyje „Literatūrinės premijos“ rašo Loreta Jakonytė, apie bolševizmo lyderių kultą straipsnyje „Leninas ir Stalinas lietuvių literatūroje“ – Vedrickaitė–Frukacz. Tai kalbos lauke išskylantys politiniai stabai, kuriais tikrinamas masių ir kūrėjų lojalumas diktatūrai. Apie darbininkų klasės aukštinimą bei jos istorinę misiją rašo Algis Kalėda straipsnyje „Darbas, industrializacija ir literatūra“.

Be abejo, literatūros istorijai ypač svarbus yra Dalios Satkauskytės metodologiškai orientuotas straipsnis „Socialistinis realizmas“. Ši sovietinei sistemai adaptuota realizmo atmaina iš esmės yra „politinė–estetinė doktrina, meną traktavusi kaip komunistinės ideologijos propagandos priemonę“ (p. 211). Straipsnyje pateikiamas socrealizmo apibrėžimas, glaustai aptiriamos ištakos, doktrinos principai: idėjiškumas, partiškumas, istoriškumas, liaudiškumas, tipiškumas (p. 213). Anot autorės, šis meninis metodas aiškiausiai realizuojamas literatūroje, kuri laikyta svarbiausia idėjinio poveikio priemone, tačiau socrealizmo principai reguliuoja apskritai visas sovietinės kultūros ir visuomeninio gyvenimo sritis. Nors šis metodas atrodo elementarus sociologinis, estetiniu požiūriu jis yra ganėtinai sudėtingas, susijęs su Vakarų meno tradicija, jame komplikuoti jungiasi romantinė poetika (revoliucijos mesianistinis patosas) ir klasicizmo principai (normatyvinis, griežtas, represyvus estetiškas metodas). Atitinkamai kuriamas ir socrealizmo – sovietinės literatūros magistralinės linijos – kanonas; aprašoma jo raida Sovietų sąjungoje ir konkrečiai Lietuvoje. Ši knygos dalis ganėtinai dramatiška, atskleidžianti kovą tarp valdžios ir menininko, taip pat desperatišką paiešką žmoniškumui, meniškumui kūrybos formų, kai pažangesni autoriai bandė išsisukti iš apriorinių socrealizmo nuostatų eksperimentuodami kūrinio forma ir pan.

Viena svarbiausių temų, esmingai charakterizuojanti sovietmetį ir totalitarizmą apskritai – ateizmo tema. Nes sovietinė valdžia visų pirmiausia yra ideologija, savotiška imperatyvi mitologija, o ideologija yra tikėjimas, ir šis tikėjimas turi būti atimtas iš Bažnyčios ir atiduotas naujam mesianizmo kūnui Komunistų partijai. Ateizmas – tai žūtbūtinė sistemos kova už žmonių protus ir sielas.

Monografija įtraukia skaitantįjį intriguojančia medžiaga, verčia iš naujo permąstyti požiūrius į vienus ar kitus mūsų klasikus. Imponuoja teksto objektyvumas, rami kalba, patetiško vertinimo bei retorikos atsisakymas, koks dažniausiai

lydėdavo daugelį tekstų, svarstančių sovietmečio temas. Monografija rodo, kad išaugome iš emocinės sąskaitų suvedinėjimo su praeitimi fazės. Nes faktai viską patys pasako už mus, ir dažnai pasako daugiau, nei mes galėtume. – nukelti į paskutinį puslapį, nes tai apibendrinanti pastraipa

Svarbus yra Mačianskaitės straipsnis, skirtas sovietinei ateizmo ideologijai „Ateizmo propaganda literatūroje“. Sakytume, tai ideologinio konflikto ašis, turinti giliausias vertybines ir metafizines šaknis. Ideologinis sovietmečio epochos dramatiškumas ypač specifiškai pasireiškia per ateizmo propagandą, kurioje keistai susijungia pozityvistinės retorikos su apšvietos epochos mitais, prometėjišku žemiškojo žmogaus išaukštinimu. Mačianskaitės tekste aiškiai išdėstyta ateizmo raida sovietinėje Rusijoje ir vėliau šios ideologinės bei administracinės praktikos perkėlimas į Lietuvą. Už ateistinės propagandos slypi labai aiškūs imperialistiniai interesai: rusiškai komunistų partijai svarbu buvo deformuoti Katalikų bažnyčios vaidmenį, ypač supriešinant ją su tautinėmis vertybėmis (p. 243).

Ateistinis entuziazmo įkarštis buvo stebėtinai. Bet jis ir suprantamas, turint omenyje sistemos imperialistines ir politines valdžios ambicijas. Žmogus per santykį su transcendencija (per religiją) įgyja suverenumo statusą, jis turi žemiškojo pasaulio atžvilgiu nepriklausomą laisvą valią, nes jo sprendimų atramos principas yra anapusinis, todėl priversti jį paklusti galima tik prievartos, o ne formaliuoju teisėtu būdu.

Per tikėjimą susisaistęs su dieviškumu asmuo tampa dieviškumo žemėje dalimi, todėl jis negali būti žemiškosios valdžios bei valdymo objektu. Neturėdamas religiniu santykiu steigiamos antgamtinės reikšmės asmuo tampa imanentiniu šio pasaulio objektu, sistemos funkcija, todėl laisvos valios ir suverenumo šioje sistemoje neturi, yra priverstas paklusti žemiškai tvarkai, t. y. valdžiai. Valdžia, uzurpavusi tiesos ir teisingumo poziciją, pasisavina ir žmogiškuosius resursus, kurdama iš jų savo valią, galią, politinę ir ekonominę jėgą. Valdžios subjektai naudojami žmogiškaisiais resursais savo tikslams.

Kaip atsakas į valdžios direktyvas kilo visuomenės bei kūrėjų pastanga išsaugoti savo vertybes, mąstymo laisvę bei tapatybę dangstantis įvairiomis kaukėmis, kuriant savo interpretacines bendruomenes ir savo kodus. Šiai temai skirta knygos dalis vadinasi „Alternatyvos ir mimikrijos“. Joje išsiskleidžia platus sąmoningumo raiškos spektras nuo leminės raiškos priemonių iki socialinės komunikacijos formų. Satkauskytė aptaria ypatingą fenomeną, būdingą tik totalitaristinėms santvarkoms – Ezopo kalbą. Ši dalis reikalaujama atskiro aptarimo,

kurio neleidžia recenzijos apimtis. Ezopo kalbos temą pratęsia Algio Kalėdos „Groteskas“, toliau šioje dalyje yra straipsniai „Holokausto tema“ (Mačianskaitė), „Humoras“ (Kalėda), „Inteligentijos vaizdavimas“ (Sprindytė), istorinė tema – „Praeities refleksijos literatūroje“ (Aurimas Švedas), „Kaimo vaizdavimas“ (Donata Mitaitė), „Mitas sovietmečio literatūroje“, „Tautosaka sovietmečiu“ (Gintarė Bernotienė), „Literatūros mokslas ir kritika“ (Jurgutienė).

Monografiją užbaigia kontekstus aprėpianti dalis „Laukas“. Joje išskleidžiamos sociokultūrinės, biografinės, etinės ir kitos epochos realijos. Į kūrėjų gyvenimo situacijas subtiliai pažiūrėta Kmitos straipsnyje „Rašytojų laikysenos sovietmečiu“, aptariamos kūrėjų generacijos – naujų vardų iškilimas ir jų įsitvirtinimo literatūros pasaulyje ypatybės. Tai „1920-ųjų karta“ (Baliutytė), „1930-ųjų karta“ (Mitaitė). Svarbi retrospektyvioms literatūros studijoms yra Daugirdaitės straipsnis „Lyčių santykių vaizdavimas sovietmečio literatūroje“, ir ypatingas šios epochos atgarsis, meno žmonių pastangos išgirsti tautiečius užsienyje ir vienaip ar kitaip parnešti apie savo buvimą, aptariamas Daugirdaitės ir Mačianskaitės straipsnyje „Ryšiai su išeivijos literatūra“.

Monografija turi nemažos apimties bibliografijos sąrašą, išsamią pavardžių rodyklę, anglišką santrauką.

Užbaigiant apmąstymus apie monografiją, galima konstatuoti, kad pirmiausia joje svarstoma kalba, jos funkcionavimas kūryboje ir socialiniame gyvenime. Nes sovietmetis – tai ideologija, o ideologija – tai kalba. Kalbos kūnas yra tekstai, literatūra. Ir, be abejo, labiausiai ši sistema okupuoja visuomenę, žmogų, jo sąmonę per kalbą ir ypač per literatūrą. Todėl sovietmečio epochos anatomija literatūrologiniu aspektu yra fundamentalus ir esmingas požiūris.

Ir apskritai bet kurios epochos esmė slypi jos kalboje. Kalba yra galingas kultūros, socialinės tvarkos formavimo ir kultivavimo įrankis, taip pats svarbiausias ideologinio veiksmo instrumentas. Literatūra kaip magiškoji, paveikioji kalbos forma buvo ideologinė sovietmečio epochos matrica. Literatūra sovietmečiu įgyja utilitarinę instrumentinę funkciją ir deformuoja ne tik meninę kūrybą, bet ir kalbą apskritai, jos semantiką, komunikacinę funkciją. Tik totalitarinėje ideologijoje, kuri maksimaliai uzurpuoja kalbą ir paneigia žodžio laisvę, atsiranda tokios meninės raiškos priemonės kaip Ezopo kalba, o visuomeninėje kalbos funkcionavimo erdvėje – vadinamoji naujakalbė.

Sovietmetį galima tyrinėti kaip eschatologinės kalbos raišką: tai pastanga suteikti sąmonei intencionalumą, idėjinį kryptingumą, tuo pačiu slopinant

laisvą mintį ir kritišką mąstymą, pajungiant protą politinei diktatūrai. Tokiam projektui svarbiausia kliūtis – religinis žmogaus jausmas bei religinė tradicija ir praktika. Taip randasi ateizmo propagandos poreikis (sakralių vertybių destrukcija), o kartu – savotiškas dvasingumo praktikų „pasisavinimas“, religinio jausmo perkėlimas iš sakralinės į sekuliarinę politinių galių sferą. Sovietinis rusiškasis marksizmas semitinę mesianizmo idėją perkėlė iš Dievo karalystės perspektyvos į komunistinio rojaus žemėje idėją, tokia mitologija legitimuodamas mesianistinę Komunistų partijos statusą.

Vakarų civilizaciją, įvairias jos istorinės raidos atmainas žymia dalimi formavo semitinė vadinamoji knygos kultūra. Šv. Rašto mitologinė kalba grindė religinį diskursą, steigė moralines vertybes, kultūrinės, socialinės gyvenimo formas ir kėlė etinę istorinės raidos idėją. Ir Naujųjų amžių politinis kalbinis diskursas yra paremtas ta pačia mito schema, Senojo Testamento pasakojimu apie eschatologinį pasaulio vyksmą ir teleologinį tikslą, imperatyvų Dievo karalystės (idealos būties) laukimą bei kūrimą. Ši žmoniją įpareigojanti naratyvą išemino, sužmogino ir realistiškai sutirštino Naujasis testamentas, kuris iš esmės irgi liko eschatologinis ir teleologinis, užduodantis tą patį istorijos tikslą bei sustiprinantis mesianistinio veiksmo svarbą. Biblinį naratyvą, jo mitą perėmė politinės Naujųjų laikų jėgos ir pritaikė šio pasaulio reikmėms, tai Karlo Markso politinė ekonominė doktrina, paremta manicheistine gėrio ir blogio kova (religinio sąmoningumo variantas), kurioje žmogus privalo aktyviai dalyvauti.

Sovietinė santvarka, ideologija bei valdžia taip pat yra to paties semitinio biblinio diskurso realizavimas, nuo abstrakčios ideologijos pereinantis prie konkretaus politinio praktinio veiksmo. Taip mitas ir teorija tampa ritualu ir praktika, t. y. socialine inžinerija, kurios svarbiausias įrankis, savaime suprantama, yra kalba, nutaikyta į žmogaus sąmonę. Fizinis teroras šiuo požiūriu yra tik korekcinis rojaus žemėje, komunizmo kūrimo elementas.

Nepaisant visų institucinių sovietinės sistemos formų bei jėgų, ši totalinė sistema yra eschatologinės ir teleologinės kalbos / diskurso / naratyvo realizavimas. Eschatologinės kalbos logika formuoja sistemą ir valdo socialinę tikrovę visose jos apraiškose. Todėl kalbėdami apie sovietmetį pirmiausia ir turėtume gilintis į sovietmečio periodo kalbą, kaip ji funkcionuoja įvairiose sferose, o ypač kokia ji yra kaip estetinio, meninio masių poveikio priemonė, t. y. kaip ji reiškiasi literatūroje. Literatūros ir meno poveikio masėms svarbą gerai suvokė marksizmo pirmtakai, pozityvizmo atstovai, kad ir pirmasis socialinis inžinierius Auguste'as Comte'as.

Monografija įtraukia skaitantįjį intriguojančia medžiaga, verčia iš naujo permąstyti požiūrius į vienus ar kitus mūsų klasikus. Imponuoja teksto objektyvumas, rami kalba, patetišku vertinimų bei retorikos atsisakymas, koks dažniausiai lydėdavo daugelį tekstų, svarstančių sovietmečio temas. Monografija rodo, kad išaugome iš emocinės sąskaitų suvedinėjimo su praeitimi fazės. Nes faktai viską patys pasako už mus, ir dažnai pasako daugiau, nei mes galėtume.

Literatūros raidos studijos yra ypatinga savivokos forma, nes tyrinėjame išsipildžiusį, buvusį laiką. Pažinimas reikalauja ne tik subjekto ir objekto, bet ir laiko distancijos. Distancijos klausimas literatūros studijose – ambivalentiškas: praeitis leidžia pamatyti aiškesnį buvusio gyvenimo landšaftą, išryškinti jame vertybines nuostatas, veiklos logikas, kurios tiesiogine patirtimi nereflektuojamos, o kartu tai ir problemiškas reikalas, kadangi tolstančio laiko distancija mūsų praeitį tarsi uždaro istorinio subjektyvumo monadoje, nutolina nuo mūsų epochos autentiškumą, ir mes ją suvokiame tik kaip buvusio laiko interpretaciją. Todėl žvilgsnis į praeitį neišvengiamai turi derinti ir empirinę „archeologiją“, ir teorinę žiūrą, nes gyvų liudininkų balsas naujoms kartoms būna nesuvokiamas. Kitaip pasakius, kad ir kiek artėtų vadinamieji pažinimo horizontai, jie niekuomet galutinai nesuartės ir nesutaps. Istorija – tai hermeneutinė problema. Šią problemą galėtų išspręsti nebent interpretacijos genijus, kuris, aišku, yra fikcija, todėl instituto leidinys yra svarbus ir kaip kolektyvinis darbas. Nes suburtos stipriausias literatūrologinės jėgos, kurios per atskirų sovietmečio sričių tyrinėjimą pasiekia konsensuso, bendrų išvadų, vertinimų, kuriuos galės kvestionuoti jau kita teoretikų generacija.